

ДАВНЯ ІСТОРІЯ

УДК 902 : 738 (477.52) «-06/-04» : 339.56
DOI: <https://doi.org/10.33782/2708-4116.2026.4.456>

Andrii Svyrydov*

ANTIQUÉ CERAMIC IMPORTS IN SETTLEMENT COMPLEXES ON THE DNEIPER LEFT BANK DURING THE ARCHAIC AND EARLY CLASSICAL PERIODS: A COMPARATIVE ANALYSIS

Abstract: This article examines the issue of ancient ceramic imports at settlement sites in the Left-Bank Dnieper Forest-Steppe of the Archaic and Early Classical periods, in the context of the development of contacts between the local population and the ancient centres of the Northern Black Sea region.

The aim of the study is to summarise and analyse the available archaeological data, identify the main patterns of the geographical distribution of imported pottery, and outline the characteristics of Greek-barbarian contacts in the region.

The main stages in the study of this issue and the state of the source material, which remains uneven across individual sites, are analysed. Particular attention is paid to sites in the basins of the Sula, Psel, Vorskla and Seim rivers, notably the Bilsk, Basivsk and Knyshiv fortified settlements, as well as the settlement of Lykhachivka.

The inclusion of materials from the Right-Bank Forest-Steppe has enabled a comparison of the patterns of distribution of ancient artefacts on both sides of the Dnieper. It has been established that the distribution of ancient ceramic imports on the Left Bank is uneven. The highest concentration of sites containing ancient materials is found in the Vorskla basin, where ten such sites are currently known. Ancient materials have also been recorded in the Sula and Psel basins, whilst the Poseimya region is characterised by isolated finds, indicating a less intensive nature of contacts. Of particular significance is the Bilsk settlement, which likely served as a centre for the accumulation, redistribution and distribution of imported goods within the Vorskla micro-region. The Basivsk and Knyshivsk settlements also hold promise for further research, as their source material may offer insights into resolving a number of problematic issues. Chronological analysis shows that the bulk of the known imported material dates to the second half of the 6th–5th centuries BC, whilst reliable finds from the 7th century BC on the Left Bank remain isolated or virtually non-existent. The earliest convincing evidence tends to date to the second half of the 6th century BC, when the leading ancient centres of the Northern Black Sea region took shape and contacts with the forest-steppe population intensified. A comparison with the Right-Bank forest-steppe reveals differences not only in chronology but also in the structure of imports: tableware is more widely represented on the Right Bank, whilst amphorae predominate on the Left Bank. At the same time, the question of the sequence in which different categories of imported goods arrived requires further study.

The findings refine current understanding of the regional distribution of ancient ceramic imports and lay the groundwork for a re-examination of Greco-barbarian contacts in the Left-Bank Dnieper Forest-Steppe.

Keywords: Left-Bank Dnieper Forest-Steppe, Early Scythian period, Archaic period, Greek and barbarian contacts, ancient Greek pottery

* Svyrydov Andrii – laboratory assistant in the Department of Classical Archaeology at the Institute of Archaeology of the NAS of Ukraine (Kyiv, Ukraine); ORCID: <https://orcid.org/0009-0002-2273-5588>;
e-mail: asviridov630@gmail.com

Андрій Свиридов*

АНТИЧНИЙ КЕРАМІЧНИЙ ІМПОРТ У ПОСЕЛЕНСЬКИХ КОМПЛЕКСАХ ДНІПРОВСЬКОГО ЛІВОБЕРЕЖЖЯ АРХАЇЧНОГО ТА РАННЬОКЛАСИЧНОГО ЧАСУ: ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ

Анотація: У статті розглянуто проблему античного керамічного імпорту на поселенських пам'ятках Дніпровського Лівобережного лісостепу архайчного та ранньокласичного часу в контексті розвитку контактів місцевого населення з античними центрами Північного Надчорномор'я.

Метою дослідження є узагальнення й аналіз наявних археологічних даних, визначення основних закономірностей територіального поширення імпоротної кераміки та окреслення особливостей греко-варварських контактів у регіоні.

Проаналізовано основні етапи вивчення проблеми та стан джерельної бази, яка залишається нерівномірною за окремими пам'ятками. Особливу увагу приділено пам'яткам басейнів Сули, Псла, Ворскли та Сейму, зокрема Більському, Басівському та Книшівському городищам, а також поселенню Лихачівка.

Залучення матеріалів Правобережного лісостепу дозволило провести порівняння особливостей поширення античної продукції по обидва боки Дніпра. Встановлено, що античний керамічний імпорт на Лівобережжі поширений нерівномірно. Найбільша концентрація пам'яток із античними матеріалами припадає на басейн Ворскли, де нині відомо десять таких пам'яток. У басейнах Сули та Псла також зафіксовано античні матеріали, тоді як для Посейм'я характерні поодинокі знахідки, що свідчать про менш інтенсивний характер контактів. Особливе значення має Більське городище, яке, ймовірно, виконувало роль осередку накопичення, перерозподілу та поширення імпоротної продукції в межах Ворсклинського мікрорегіону. Перспективними для дослідження є також Басівське та Книшівське городища, джерельна база яких може дати перспективи на вирішення низки проблемних питань. Хронологічний аналіз показує, що основна маса відомого імпортного матеріалу датується другою половиною 6–5 ст. до н.е., тоді як достовірні знахідки 7 ст. до н.е. на Лівобережжі залишаються поодинокими або практично відсутніми. Найраніші переконливі матеріали тяжіють до другої половини 6 ст. до н.е., коли сформувалися провідні античні центри Північного Надчорномор'я та активізувалися контакти з лісостеповим населенням. Порівняння з Правобережним лісостепом засвідчує відмінності не лише в хронології, а й у структурі імпорту: на Правобережжі ширше представлений столовий посуд, тоді як на Лівобережжі переважає амфорна тара. Водночас питання про послідовність надходження різних категорій імпортних виробів потребує подальшого опрацювання.

Отримані результати уточнюють сучасні уявлення про регіональний розподіл античного керамічного імпорту і створюють підґрунтя для переосмислення греко-варварських контактів у Дніпровському Лівобережному лісостепу.

Ключові слова: Дніпровський Лівобережний лісостеп, ранньоскіфський час, архайчний період, греко-варварські контакти, давньогрецька кераміка

* Свиридов Андрій Дмитрович – лаборант відділу античної археології Інституту археології НАН України (Київ, Україна); ORCID: <https://orcid.org/0009-0002-2273-5588>; e-mail: asviridov630@gmail.com

Вступ. Зв'язки античного світу з племенами лісостепової зони посідають важливе місце в українській археологічній науці, оскільки вони безпосередньо стосуються питань міжкультурної взаємодії, розвитку торговельно-економічних контактів та формування соціальних і матеріальних змін у середовищі місцевого населення ранньої залізної доби. Античний світ, який почав формуватися на теренах Північного Надчорномор'я у середині 7 ст. до н.е. внаслідок грецької колонізації, від самого початку був зацікавлений у налагодженні контактів із племенами лісостепу.

Ці питання неодноразово ставали предметом наукових досліджень і знаходили відображення у різноманітних публікаціях. Проте коло питань, присвячених вивченню греко-варварської взаємодії досі лишається відкритим. Насамперед це стосується ситуації щодо Лівобережного лісостепу. Досі не встановлено точну кількість поселенських пам'яток архайчного та ранньокласичного часу, на яких зафіксовано античний імпорт. Недостатньо дослідженим залишається і процес формування торговельних маршрутів, якими середземноморські товари проникали вглиб лісостепової зони. Особливої уваги потребує проблема визначення того, який саме з колоніальних центрів Північного Надчорномор'я відігравав провідну роль у розвитку товарообміну з населенням.

Метою статті є узагальнення й аналіз наявних даних про античний керамічний імпорт із поселенських пам'яток Дніпровського Лівобережного лісостепу архайчного та ранньокласичного часу, виявлення основних закономірностей його територіального поширення й окреслення особливостей контактів місцевого населення з античними центрами Північного Надчорномор'я.

Наукова новизна полягає у тому, що сучасний стан дослідження античного імпорту з території Дніпровського Лівобережжя свідчить про наявність суттєвої нерівномірності у вивченні окремих пам'яток і регіону загалом. З часу виходу праць Н. Онайко, присвячених дослідженню цієї проблеми, значно розширилась джерельна база, яка не залучена до наукового обігу та не отримала нових визначень по пам'ятках Дніпровського Лівобережжя. Найбільш репрезентативні дані пов'язані передусім із Більським городищем. Водночас щодо більшості інших пам'яток регіону ситуація лишається малодослідженою.

Лівобережний лісостеп представлений надзвичайно яскравою археологічною пам'яткою – Більське городище, яке вже тривалий час є одним із головних об'єктів дослідження скіфської доби на території України. Систематичні археологічні розкопки дозволяють отримувати нові матеріали та суттєво розширювати джерельну базу щодо розвитку контактів населення лісостепу з античним світом. Особливе місце серед знахідок займають численні зразки античного виробництва – амфорний матеріал, столовий посуд, предмети побутового та ремісничого призначення, які свідчать про активне проникнення продукції еллінських центрів далеко вглиб лісостепової зони. Археологічні матеріали Більського городища демонструють високий рівень залучення місцевого населення до торговельно-економічних і культурних контактів із античними полісами Північного Причорномор'я¹. На фоні яскравого Більського городища решта регіону лишається білою плямою із низкою невизначених питань.

Саме тому актуальність дослідження визначається необхідністю систематизації та введення до наукового обігу комплексу античного імпорту, виявленого на поселенських

¹ *Задников С.А.* Античный керамический импорт на Бельском городище скифского времени: дис... канд. ист. наук: 07.00.04. Киев, 2014. 348 с.

пам'ятках регіону. Створення узагальненого корпусу знахідок дозволить не лише простежити географію поширення імпортного матеріалу, а й уточнити хронологічні рамки функціонування пам'яток скіфської доби. Такі дані дозволять реконструювати напрямки торговельно-економічних контактів, інтенсивності міжкультурної взаємодії та визначення місця населення лісостепового Лівобережжя у ширшій системі зв'язків із античними центрами Північного Надчорномор'я.

Огляд літератури та джерел. Історіографії відомі періоди, коли науковці були зосереджені переважно на поховальних пам'ятках, а саме похованнях скіфської знаті. Початком такого вивчення слід вважати період, що охоплює другу половину 19 ст. – 1940-і рр. Науковий інтерес було зосереджено переважно на поховальних пам'ятках скіфської знаті та на загальних питаннях грецької колонізації. Навіть у ранніх роботах, де порушувалися питання торгівлі та проникнення античних речей у варварське середовище, лісостепове Лівобережжя ще не виступало окремим об'єктом дослідження. Лише М. Ростовцев одним із перших звернув увагу на пам'ятки так званої полтавської групи та наголосив, що значна частина відомих на той час комплексів була зосереджена у районі сучасної Роменщини, що фактично стало першим включенням Лівобережжя до ширшої дискусії про греко-варварські контакти².

Новий етап у вивченні регіону розпочався у 1940-і рр., коли поряд із курганными старожитностями до аналізу поступово почали залучатися поселенські пам'ятки. Важливу роль у цьому процесі відіграли дослідження В. Іллінської, яка на матеріалах городищ Дніпровського Лівобережжя звернула увагу на поодинокі знахідки античного імпорту та вперше поставила питання про характер контактів місцевого осілого населення з античним світом. Водночас джерельна база залишалася вкрай обмеженою, що не дозволяло робити широкі узагальнення.

Справжній прорив у вивченні Лівобережжя пов'язаний із працями Н. Онайко у 1960-х рр., яка вперше систематизувала відомі на той час знахідки античного імпорту з території Середньої Наддніпрянщини та показала, що Лівобережжя має власну специфіку поширення імпортного матеріалу³. Саме в її роботах чітко простежується проблема обмеженості джерел із цього регіону, адже фактично основою для аналізу виступали лише окремі найбільш відомі пам'ятки, насамперед Басівське та Більське городища.

Зафіксований у праці матеріал демонструє, що на момент проведення дослідження античний імпорт на лівобережних пам'ятках був представлений переважно поодинокими фрагментами амфорної тари. Подібні знахідки походили з городищ і поселень Посулля та Псільсько-Ворсклинського регіону, зокрема Басівки, Глинська, Лихачівки, Книшівки, Клепачів та інших пунктів⁴. У більшості випадків йшлося про окремі уламки стінок, денця або фрагменти амфор, що свідчило не стільки про масове поширення античного посуду, скільки про епізодичність і фрагментарність відомого на той час матеріалу.

² Ростовцев М.И. Скифия и Боспор. Критическое обозрение памятников литературных и археологических. Ленинград: Типография 1-й Ленинградской Труд. Арт. Печати, 1925. С. 505.

³ Онайко Н.А. Античный импорт в Приднепровье и Побужье в VII-V веках до н.э. Москва: Наука, 1966. 115 с. (Археология СССР. Свод археологических источников. Вып. Д1-27); Онайко Н.А. Античный импорт в Приднепровье и Побужье в IV-II вв. до н.э. Москва: Наука, 1970. 216 с. (Археология СССР. Свод археологических источников. Вып. Д1-27).

⁴ Онайко Н.А. Античный импорт... 1966. С. 58-63.

На відміну від більшості лівобережних пам'яток, де домінував переважно амфорний матеріал, на Правобережжі було зафіксовано не лише тарну кераміку, але й різноманітний столовий посуд – диниси, столові амфори, килики, тарілки й інші категорії імпоротної продукції⁵. Така різниця між двома регіонами є особливо показовою, оскільки навіть у межах ранньої джерельної бази, якою користувалася Н. Онайко, Правобережжя демонструвало значно більшу концентрацію та типологічне різноманіття античного імпорту. Якщо на Лівобережжі ключовими пунктами концентрації імпортного матеріалу фактично виступали Більське та Басівське городища, то на Правобережжі ціла низка великих укріплених центрів демонструвала стабільну присутність античної кераміки. Значення цієї праці полягає, насамперед, у тому, що авторка фактично вперше ввела до наукового обігу значний масив матеріалів, отриманих у результаті розкопок і розвідок середини 20 ст., а також окремі знахідки зі старих музейних колекцій. Водночас аналіз цього матеріалу потребує врахування специфіки джерельної бази, з якою працювала дослідниця. Висновки, які можна робити на основі цієї праці, стосуються передусім стану дослідженості пам'яток і кола відомих на той момент знахідок, а не остаточної реконструкції масштабів чи характеру античних контактів населення Лівобережжя.

Таким чином, уже найперші узагальнюючі дослідження античного керамічного імпорту на пам'ятках Дніпровського Лівобережжя сформували базове уявлення про характер відомого на той час матеріалу. У межах опрацьованої джерельної бази античний імпорт виглядав нечисленним, представленим переважно амфорною тарою 6–5 ст. до н.е. та локалізованим, головним чином, у лісостепових районах Посулля та Псільсько-Ворсклинського межиріччя.

Подальший розвиток питання пов'язаний із роботами Я. Доманського, який звернув увагу на те, що кількість раннього античного імпорту на території Лівобережжя залишається незначною навіть попри розширення археологічних досліджень, що могло свідчити не лише про слабку вивченість регіону, а й про особливості самих торговельних зв'язків⁶. Водночас дослідник одним із перших почав розглядати Лівобережжя не як периферію загальної лісостепової зони, а як окремий регіон зі своїми локальними моделями контактів.

Окреме значення для вивчення Лівобережжя мали праці А. Островерхова, який намагався реконструювати економічні механізми проникнення античних товарів углиб регіону та залучив до аналізу нові поселенські структури Лівобережжя, зокрема пам'ятки Посейм'я⁷. Саме його роботи поставили питання про можливе існування локальних торговельних маршрутів, що пов'язували грецькі поліси регіону із внутрішніми районами лісостепу.

⁵ Ibid. С. 14–23.

⁶ Доманский Я.В. Заметки о характере торговых связей греков с туземным миром Северного Причерноморья в VII в. до н.э. *Археологический сборник Государственного Эрмитажа*. 1970. № 12. С. 59–63.

⁷ Островерхов А.С. Экономические связи Ольвии, Березани и Ягорлицкого поселения со Скифией (VII – середина V вв. до н.э.): дис.... к. ист. н. Киев, 1978. 355 с.; Островерхов А.С. Греко-скифские экономические связи в Поднепровье и Побужье (характер и этапы развития). *Тезисы докладов и сообщения: Материалы II Всесоюз. симпозиума по древней истории Причерноморья на тему «Местное население Причерноморья в эпоху Великой греческой колонизации (VIII–V вв. до н.э.)*, г. Цхалтубо, 16–22.V.1979. Тбилиси, 1979. С. 53–55; Островерхов А.С. Ольвия и торговые пути Скифии. *Древности Северо-Западного Причерноморья. Сборник научных трудов*. Киев: Наукова думка, 1981. С. 84–94.

Особливе місце в історіографії Лівобережжя посідає Більське городище, яке стало ключовим джерелом для вивчення античного імпорту в регіоні. Саме матеріали цієї пам'ятки дозволили суттєво розширити уявлення про масштаби проникнення еллінської продукції вглиб лісостепу. Важливий внесок у дослідження цього комплексу зробив С. Задніков, у працях якого були введені до наукового обігу нові категорії античного імпорту, уточнено хронологічні межі окремих знахідок і розширено уявлення про характер торговельно-економічних контактів населення Більського городища з античними центрами Північного Причорномор'я⁸. Саме завдяки цим дослідженням Більське городище сьогодні залишається найбільш репрезентативною пам'яткою для вивчення греко-варварських контактів на території Дніпровського Лівобережжя.

Басівське городище. На тлі загального корпусу пам'яток Дніпровського лісостепоного Лівобережжя архаїчного часу особливе місце займають Більське городище та Басівське городище. Саме ці пам'ятки наразі є найбільш показовими для аналізу античного керамічного імпорту в регіоні, хоча ступінь їх археологічної дослідженості суттєво відрізняється. Більське городище вже тривалий час перебуває у центрі уваги дослідників і фактично є найбільш репрезентативною пам'яткою Лівобережжя щодо античного імпорту. Завдяки систематичним багаторічним дослідженням тут сформувався значний масив матеріалу, який дозволяє простежувати як хронологію надходження античної продукції, так і особливості її функціонування у середовищі місцевого населення.

Натомість Басівське городище, попри значно менший ступінь археологічної дослідженості у порівнянні з Більським городищем, також належить до числа найбільш перспективних пам'яток Дніпровського Лівобережжя архаїчного часу. Насамперед це пов'язано із масштабами самого городища, яке є одним із найбільших укріплених центрів Посулля. Важливо й те, що у безпосередній близькості до нього розташовані скіфські курганні комплекси, що дозволяє розглядати Басівський археологічний мікрорегіон як цілісний комплекс пам'яток скіфського часу.

Перші систематичні археологічні дослідження Басівського городища були пов'язані з роботами В. Іллінської у 1940-1950-х рр. Особливе значення для теми античного імпорту мають зафіксовані дослідницею матеріали архаїчного часу. Посилаючись на визначення Н. Онайко, В. Іллінська зазначала, що найраніші знахідки античного імпорту з Басівського городища належать до кінця 6 – початку 5 ст. до н.е.⁹ Серед них згадуються фрагмент хіоської амфори, уламки інших невизначених амфорних матеріалів і фрагмент розписної червонофігурної посудини. Водночас показово, що навіть у межах цих ранніх досліджень столовий імпорт був представлений вкрай обмежено. Фактично єдиною потенційною знахідкою столового посуду залишався уламок червонофігурної посудини, однак його інтерпретація сьогодні викликає певні питання¹⁰. У публікаціях відсутні ілюстрації цього фрагмента, немає його детального опису та чіткого хронологічного визначення, через що наразі його можна лише загально датувати 5 ст. до н.е.

Перші систематичні дослідження Басівського городища, безперечно, мали важливе

⁸ Задніков С.А. Античний посуд другої половини V – IV ст. до н.е. з Більського городища. Харків: Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна, 2023. 330 с.

⁹ Іллінська В.А. Басівське городище. *Археологія*. 1965. № XVIII. С. 58.

¹⁰ Ibid. С. 58.

значення для подальшого вивчення пам'ятки та фактично продемонстрували її значний науковий потенціал. Уже отримані під час розкопок В. Іллінської матеріали показали, що городище містить античний імпорту архайчного часу та може розглядатися як перспективний центр для дослідження греко-варварських контактів у Посуллі. Навіть попри обмежений характер ранніх розкопок, вони дозволили зафіксувати найдавніші фрагменти амфорної тари й окремі уламки античного посуду, що вже саме по собі є важливим свідченням залучення пам'ятки до системи контактів із античним світом.

Подальший етап систематичних досліджень Басівського городища пов'язаний уже з роботами експедиції «Сула» під керівництвом Юрія Болтрика у 1990-х рр. Ці дослідження підтвердили винятковий археологічний потенціал пам'ятки. Водночас показово, що і в межах цього етапу досліджень античний імпорту був представлений переважно матеріалами пізнішого часу – 4-3 ст. до н.е.¹¹ Таким чином, спостереження В. Іллінської у середині 20 ст., фактично знайшли своє підтвердження і в матеріалах новіших розкопок.

Основну частину античного матеріалу, як і раніше, становили амфори. На пам'ятці було зафіксовано значну кількість уламків амфорної тари. Однак, як зазначали самі дослідники, значна частина цього матеріалу залишалася малоінформативною через сильну фрагментованість знахідок. У більшості випадків мова йшла саме про окремі уламки стінок або донець амфор, які лише загалом дозволяли визначати їх походження та хронологію¹².

У цьому контексті ситуація з Басівським городищем виглядає доволі неоднозначною. З одного боку, йдеться про одну з найбільших пам'яток Дніпровського лісостепоного Лівобережжя, яка за своїми масштабами поступається фактично лише Більському городищу. Значні розміри пам'ятки, складна система укріплень, концентрація курганних комплексів у його окрузі та саме розташування пам'ятки роблять її надзвичайно перспективною для дослідження міжрегіональних контактів скіфського часу. З іншого боку, попри такий потенціал, пам'ятка досліджувалася вкрай нерівномірно і фактично пережила лише два основні етапи стаціонарних археологічних робіт – у середині 20 ст. й у 1990-х рр. Окремо слід згадати і новітні дослідження експедиції під керівництвом А. Коржа у 2020-х рр. На поселенні 3 в межах городища була знайдена ольвійська бронзова монета, а також амфори невідомого походження¹³.

Таким чином, сучасний стан джерельної бази щодо архайчного античного імпорту з Басівського городища поки що залишається доволі обмеженим і значною мірою ґрунтується на попередніх повідомленнях і матеріалах, опублікованих у відкритих джерелах. Фактично основою для реконструкції ранніх античних контактів пам'ятки і надалі залишаються нечисленні згадки В. Іллінської про уламки амфорної тари кінця 6 – початку 5 ст. до н.е., а також окремі фрагментарні знахідки, які не завжди мають необхідну чітку типологічну та хронологічну характеристику.

Регіональні особливості. Якщо Басівське городище наразі розглядається як одна з найбільш перспективних пам'яток для подальших археологічних досліджень, зокрема у

¹¹ Болтрик Ю.В., Бунятян К.П. Розкопки на Басівському городищі. *Археологічні дослідження в Україні 1993 року*. Київ, 1997. С. 14.

¹² Ibid. С. 14.

¹³ Корж А. Дослідження Басівського городища у 2021-2022 рр. *Археологічні дослідження в Україні 2022*. Київ, 2023. С. 235-238.

контексті вивчення його зв'язків з античним світом, то слід звернути уваги на інші пам'ятки. Насамперед ті, що розташовані у басейнах інших річкових систем і досліджені значно повніше.

Зокрема, до регіону річки Сули також можна віднести ще дві пам'ятки – городища Великі Будки та Глинськ. Городище Великі Будки почало досліджуватися В.А. Іллінською ще у 1940-х роках¹⁴. Обидві пам'ятки розташовані у басейні р. Сули й разом формують окремий локальний мікрорегіон. Ці пам'ятки становлять значний науковий інтерес, оскільки їхні археологічні матеріали досі не були комплексно опрацьовані та проаналізовані. Відповідно, їх залучення до порівняльного аналізу дає змогу суттєво розширити уявлення про особливості розвитку цього мікрорегіону.

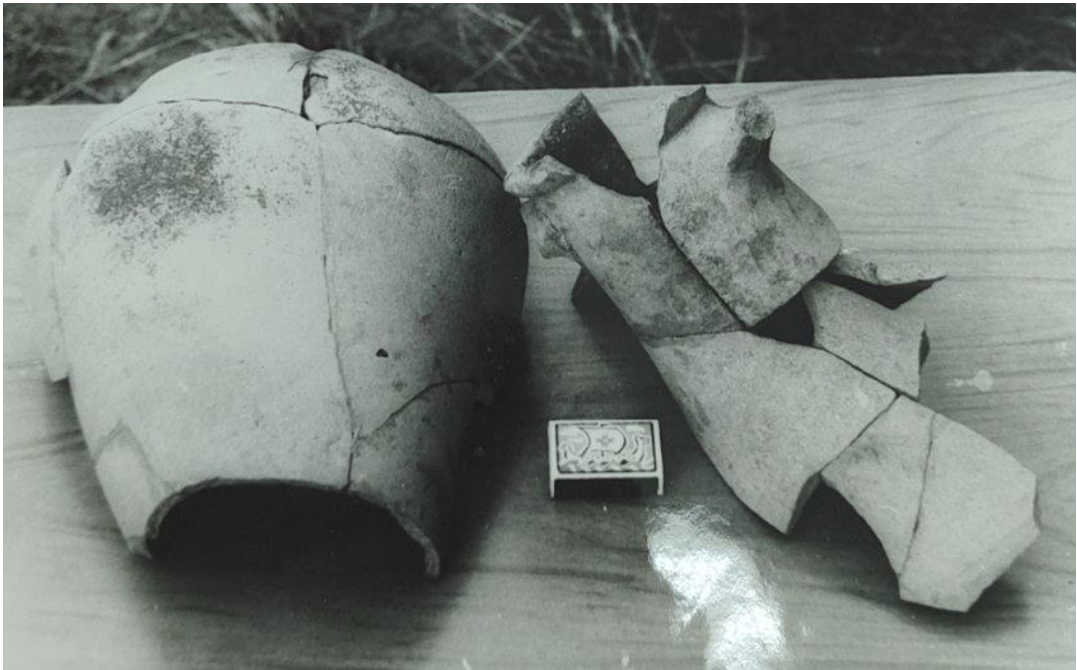

Рис. 1. Розвал амфори із досліджень Книшівського городища
(Гавриш, 1991. Рис. 53)

Продовжуючи регіональний розгляд, слід звернутись до басейну р. Псел і Книшівського городища. За спостереженнями, ця пам'ятка належить до числа найбільш комплексно досліджених городищ Дніпровського лісостепового Лівобережжя¹⁵. Важливо й те, що хронологія впевнено вкладається у межах ранньоскіфського часу. П. Гавриш зазначав, що вже з останньої чверті 6 ст. до н.е. на пам'ятці простежуються фортифікаційні споруди, що свідчить про активне функціонування городища саме у період формування ранніх контактів із античним світом¹⁶.

¹⁴ Іллінська В. Розвідка пам'яток скіфського часу на Посуллі в 1946 р. *Археологічні пам'ятки УРСР*. 1949. Т. II. С. 139-148.

¹⁵ Пеляшенко К.Ю., Гавриш П.Я. Ліпний посуд Книшівського городища. *Археологія*. 2018. № 1. С. 91.

¹⁶ Гавриш П.Я. Племена скіфського часу в лісостепу Дніпровського Лівобережжя (за матеріалами Припсілля). Полтава: Археологія, 2000. С. 82.

Античні матеріали представлені досить виразно. Загалом у культурному шарі городища було виявлено 159 фрагментів амфор невизначеного походження, ще 47 фрагментів походили із заповнення господарських об'єктів. Попри значну фрагментованість знахідок, дослідникам вдалося частково реконструювати дві амфори, уламки яких були виявлені в одному комплексі (Рис. 1). Перша належала до вузькогорлих амфор видовжених пропорцій і характеризувалася відносно тонкими стінками, тоді як друга відзначалася значно більшими розмірами, масивним роздутим тулубом і товстішими стінками, що свідчить про належність до іншого типу тари.

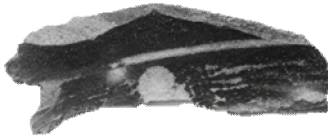

Рис. 2. Фрагмент денця чорнолакового кілика з досліджень Книшівського городища (Гавриш, 1991. Рис. 51)

Рис. 3. Фрагмент чорнолакової тонкостінної посудини з досліджень Книшівського городища (Гавриш, 1991. Рис. 51)

Крім амфорної тари, під час розкопок зафіксовано поодинокі фрагменти чорнолакової кераміки, серед яких уламок денця, імовірно, кілика (Рис. 2) і дрібний фрагмент тонкостінної посудини (Рис. 3). Хоча кількість таких знахідок є незначною, вони доповнюють комплекс античного імпорту та підтверджують надходження на пам'ятку не лише транспортної тари, а й окремих категорій столового посуду¹⁷. Проте, судячи з форми горла, ці амфори слід датувати не раніше кінця 5 – першою половиною 4 ст. до н.е. Не виключено, що й інші, представлені у звітах знахідки, належать до цього ж хронологічного горизонту. Водночас це не дозволяє однозначно виключити наявність на пам'ятці античного імпорту 6 ст. до н.е. Тож зафіксований у звітах матеріал не дає змоги остаточно визначити верхню хронологічну межу надходження античної кераміки на пам'ятку, що робить необхідним проведення детального аналізу та сучасної атрибуції.

Хоча наведені вище матеріали походять лише з одного польового сезону, вони не є поодинокими. Дослідження всіх попередніх років також дали численні знахідки античного імпорту¹⁸. Тож наразі це одна з небагатьох великих пам'яток регіону, яка досліджувалася

¹⁷ Гавриш П.А. Отчет об археологических раскопках на Кнышовском городище экспедиции Полтавского пединститута в 1991 г. *Науковий архів Інституту археології НАН України*. Ф. 64 «ф.е.». Спр. 1991/90. С. 91-92.

¹⁸ Гавриш П.А. Звіт про археологічні розкопки Книшівського городища скіфської доби (Полтавська область) Будино-гелонською археологічною експедицією Полтавського пединституту в 1992 р. *Науковий архів Інституту археології НАН України*. Ф. 64 «ф.е.». Спр. 1992/149. С. 64; Гавриш П.А. Отчет об археологических раскопках на Кнышовском городище экспедиции Полтавского пединститута в 1991 г. *Науковий архів Інституту археології НАН України*. Ф. 64 «ф.е.». Спр. 1991/90. С. 92-94; Гавриш П.А. Отчет о полевых археологических исследованиях Полтавской Левобережной скифской экспедиции Полтавского педагогического института в 1988 г. *Науковий архів Інституту археології НАН України*. Ф. 64 «ф.е.». Спр. 1988/54. С. 36; Гавриш П.А. Отчет о полевых исследованиях археологической экспедиции Полтавского педагогического института в 1989 г. *Науковий архів Інституту археології НАН України*. Ф. 64 «ф.е.». Спр. 1989/166. С. 30.

стаціонарними археологічними розкопками та забезпечила репрезентативний комплекс античного імпорту. Опубліковані матеріали свідчать про значний потенціал пам'ятки, який наразі ще не повністю реалізований. Важливо, що поряд із численними фрагментами амфор на городищі зафіксовано й знахідки античного столового посуду. Комплексне опрацювання цієї категорії матеріалу могло б дати відповідь на принципове питання щодо послідовності надходження різних категорій античного імпорту: чи з'являється на пам'ятці спочатку столовий посуд, а вже згодом амфорна тара, чи обидві категорії виробів потрапляють сюди одночасно.

Для пам'яток Правобережного Лісостепу характерною є тенденція, за якої найдавнішими знахідками античного імпорту виступають саме фрагменти столового посуду, тоді як амфорна тара поширюється дещо пізніше. Це дає підстави розглядати столову кераміку як один із можливих індикаторів початкового етапу встановлення контактів місцевого населення з античним світом.

Чи була аналогічна модель властива населенню басейну Псла, наразі сказати передчасно. Відповідь на це питання потребує детального опрацювання всього комплексу античного імпорту Книшівського городища. З огляду на незначну чисельність великих і добре досліджених пам'яток у басейні Псла, результати такого аналізу мають важливе значення не лише для характеристики самого городища, а й для реконструкції механізмів поширення античної керамічної продукції у межах усього мікрорегіону. Не виключено, що Книшівське городище виконувало функцію локального центру акумуляції та подальшого перерозподілу імпортованої продукції між навколишніми поселеннями.

Водночас слід зазначити, що найбільш насиченим за кількістю пам'яток із зафіксованим античним імпортом є басейн річки Ворскли. Наразі у цьому регіоні відомо десять пам'яток, на яких виявлено матеріали античного походження.

Таку концентрацію пам'яток можна пояснити кількома чинниками. Насамперед це пов'язано з тривалою історією археологічного вивчення регіону. Окрім Більського городища, яке систематично досліджується протягом тривалого часу, важливе значення мають також городища Хухра¹⁹, городище Полкова Микитівка, де за підрахунками дослідників виявлено приблизно 350 амфорних матеріалів кінця 6 – початку 5 ст. до н.е.²⁰ Також слід акцентувати увагу на поселенні Лихачівка, на якому виявлені виразні матеріали античного імпорту. На пам'ятці зафіксовані різноманітні амфорні виробничі центри, зокрема Хіос, Лесбос, частина амфор належала до так званої протофасоської групи. Особливо цікавою є ручка з клеймом²¹. Загалом, за нашими приблизними підрахунками, за роки вивчення пам'ятки, Аллі Моруженко вдалося виявити близько 800 фрагментів античного імпорту, більшість з яких становлять саме фрагменти амфор (Рис. 4; 5)²².

¹⁹ Ковпаненко Г.Т. Отчет о работе Ворсклинского отряда Среднеднепровской археологической экспедиции ИА АН УССР в 1955 г. *Науковий архів Інституту археології НАН України*. Ф. 64. Спр. 1955/56. С. 12.

²⁰ Моруженко А.А. К вопросу о памятниках раннего железного века в бассейне р. Ворсклы. *Советская археология*. 1988. № 1. С. 50.

²¹ Моруженко А.А. Отчет Лесостепной скифской экспедиции Донецкого государственного университета о раскопках в 1979 году. *Науковий архів Інституту археології НАН України*. Ф. 64 «ф.е.». Спр. 1979/90. С. 24.

²² Моруженко А.А. Отчет Лесостепной скифской экспедиции Донецкого государственного университета о раскопках в 1978 году. *Науковий архів Інституту археології НАН України*. Ф. 64 «ф.е.». Спр. 1978/113. С. 8-9; Моруженко А.А. Отчет Лесостепной скифской экспедиции Донецкого государственного университета о

Рис. 4. Фрагменти ручок амфор із поселення Лихачівка, роботи за 1978 р. (Моруженко, 1979. С. 15).

Рис. 5. Фрагменти горлової частини із вінцем та ніжками амфор із поселення Лихачівка, Фасос, роботи за 1978 р. (Моруженко, 1979. С. 30)

Рис. 6. Фрагменти ручки із вінцем і ніжкою амфори з поселення Діброва (Моруженко, 1977. С. 6)

Не оминула стороною дослідниця і поселення. Знайдені амфорні матеріали на поселеннях Діброва (Рис. 6)²³, Опішня I та Опішня II, Діброва, Олефірщина та Чернечий Яр²⁴.

Загальна картина поширення античного імпорту в басейні р. Ворскли є однією з найбільш показових для Дніпровського Лівобережжя. Насамперед привертає увагу різноманітність представлених центрів виробництва, а також значна кількість виявленого матеріалу. На сучасному етапі досліджень саме басейн р. Ворскли вирізняється найбільшою концентрацією пам'яток, на яких зафіксовано античний імпорт. Водночас такий стан речей, імовірно, зумовлений не лише особливостями давніх торговельних зв'язків, а й значно вищим рівнем археологічної вивченості цього мікрорегіону порівняно із сусідніми територіями.

Розглядаючи пам'ятки басейну р. Сейм, слід зазначити, що цей регіон розташований на значній відстані від основних античних центрів Північного Причорномор'я.

раскопках в 1979 году. *Науковий архів Інституту археології НАН України*. Ф. 64 «ф.е.». Спр. 1979/90. С. 24–25; Моруженко А.А. Отчет Лесостепной скифской экспедиции Донецкого госуниверситета о работах в 1980 году. *Науковий архів Інституту археології НАН України*. Ф. 64 «ф.е.». Спр. 1980/98. С. 20; Моруженко А.А. Отчет Лесостепной скифской экспедиции Донецкого госуниверситета о работах в 1982 году. *Науковий архів Інституту археології НАН України*. Ф. 64 «ф.е.». Спр. 1982/140. С. 24; Моруженко А.А. Отчет Лесостепной скифской экспедиции Донецкого госуниверситета о работах в 1983 году. *Науковий архів Інституту археології НАН України*. Ф. 64. Спр. 1983/45. С. 12–13.

²³ Моруженко А.А. Отчет Лесостепной скифской экспедиции Донецкого госуниверситета о работах в 1983 г... С. 17.

²⁴ Моруженко А.А. Отчет Лесостепной скифской экспедиции Донецкого госуниверситета о разведках и раскопках в 1977 г. *Науковий архів Інституту археології НАН України*. Ф. 64 «ф.е.». Спр. 1977/87. С. 3–4.

Саме географічний фактор, імовірно, був однією з причин слабшого залучення місцевого населення до системи греко-варварських контактів порівняно з районами Посулля, Псла чи Ворскли. Ще під час досліджень Ширяївського городища у 1953 р. В. Іллінська²⁵ висловила припущення про обмежений характер контактів населення цього регіону з античним світом.

Матеріали накопичені впродовж наступних десятиліть загалом не суперечать цьому спостереженню. Зокрема, результати багаторічних досліджень регіону під керівництвом Д. Каравайка свідчать про відносно незначну кількість знахідок античного походження на пам'ятках Посейм'я²⁶. При цьому переважна більшість відомих на сьогодні імпортив належить до пізніших етапів і датується переважно 4–3 ст. до н.е.²⁷

Особливо показовою є відсутність переконливих свідчень античного імпорту архаїчної доби. Наразі для пам'яток цього регіону не зафіксовано достовірних імпортивних матеріалів 7 ст. до н.е. Водночас певним винятком на тлі інших пам'яток Посейм'я є городище Кузіна Гора. Саме звідси походять найбільш ранні та виразні знахідки античного імпорту регіону, представлені уламками іонійських амфор і фрагментом чорнофігурного кіліка. Ці матеріали датуються 6 ст. до н.е. і наразі залишаються фактично єдиним достовірним свідченням проникнення античної продукції архаїчного часу до Посейм'я²⁸. Проте навіть цей комплекс не змінює загальної картини. З огляду на це, сучасні археологічні дані дозволяють розглядати античний імпорв архаїчної доби на території Посейм'я радше як окремі епізоди проникнення античної продукції.

Для розуміння характеру античних контактів Дніпровського лісостепоного Лівобережжя в архаїчну добу важливим є звернення до загальної картини заселення регіону. Наявні археологічні дані свідчать, що найбільш інтенсивний етап освоєння території припадає на період від середини 6 і до кінця першої третини 5 ст. до н.е., що загалом збігається з хронологічними межами пізньоархаїчного періоду античної історії та ранньоскіфського часу. Саме в цей період формується основна поселенська мережа регіону та виникає більшість відомих укріплених поселень²⁹.

Порівняння Лівобережжя із Правобережним Лісостепом демонструє ще одну важливу особливість. Якщо на Правобережжі античний імпорв фіксується вже з 7 ст. до н.е., зокрема відома «чаша з Трахтемирова», що наразі датується другою чвертю – серединою 7 ст. до н.е.³⁰ То на Лівобережжі із 6 ст. до н.е. поступово набуває масованішого характеру. Для Дніпровського лісостепоного Лівобережжя подібна картина наразі не простежується. Більшість відомих на сьогодні знахідок пізньоархаїчного імпорту концентрується лише у другій половині 6 ст. до н.е.

Не менш важливим є й те, що саме друга половина 6 ст. до н.е. була періодом

²⁵ Іллінська В.А. Городище скіфського часу на р. Сеймі. *Археологія*. 1953. № VIII. С. 119.

²⁶ Каравайко Д.В. Городища скіфського часу Путивльського Посейм'я (Путивльська археологічна експедиція 2012–2021 рр.). Київ: ІА НАН України, 2023. С. 188–189.

²⁷ Ibidem.

²⁸ Алихова А.Е. Древние городища Курского Посеймья. *Материалы и исследования по археологии*. 1962. № 113. С. 92.

²⁹ Крюченко О.О. Захисні споруди скіфського часу Дніпро-Донецького лісостепу: дис... к. іст. н.: 07.00.04. Київ, 2019. С. 142.

³⁰ Буйських А.В. Кераміка першої половини VII ст. до н.е. та питання доколонізаційних зв'язків у Північному Причорномор'ї. *Археологія*. 2015. № 1. С. 3–11.

суттєвих змін як у середовищі лісостепового населення, так і в Північному Надчорномор'ї. До цього часу вже сформувалися провідні колоніальні центри – Борисфен та Ольвія³¹. Саме тому другу половину 6 ст. до н.е. можна розглядати як початковий етап більш помітного залучення лівобережних пам'яток до сфери греко-варварських контактів. Показово, що найраніші достовірні матеріали середземноморського походження, відомі сьогодні для регіону, також тяжіють саме до цього часу. До них належать знахідки з Басівського городища³², матеріали городища Кузіна Гора³³ та матеріали Книшівського городища. Хоча ці знахідки поки що залишаються нечисленними та часто представлені лише фрагментами амфорної тари або окремими уламками столового посуду, вони відображають початкову стадію формування контактів між населенням Дніпровського лісостепового Лівобережжя та античним світом.

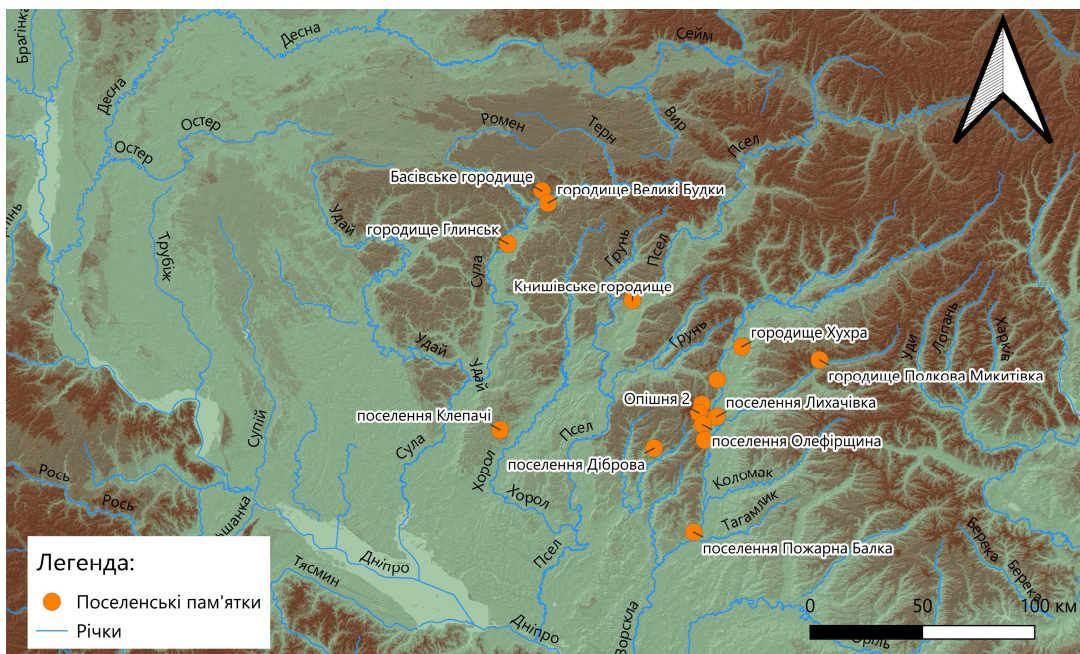

Рис. 7. Карта поширення античного імпорту на поселенських лівобережних пам'ятках (архаїчний та ранньокласичний періоди)

Висновки. Проведений аналіз пам'яток Дніпровського Лівобережного Лісостепу дозволив виокремити чотири основні регіони поширення античного імпорту, пов'язані з басейнами річок Сейм, Сула, Псел і Ворскла. Водночас ці регіони істотно відрізняються як за кількістю пам'яток, так і за інтенсивністю надходження античних виробів.

Найменш репрезентативним є басейн річки Сейм. Його географічне положення,

³¹ Буйских А.В. Архаическая расписная керамика из Ольвии (восточногреческая, лаконская, коринфская имитации). Киев: Стародавній світ, 2013. 456 с.

³² Гллінська В.А. Басівське городище. *Археологія*. 1965. № XVIII. С. 58.

³³ Алихова А.Е. Древние городища Курского Посеймья. *Материалы и исследования по археологии*. 1962. № 113. С. 92.

віддалене від інших центрів концентрації пам'яток, ймовірно, істотно обмежувало контакти місцевого населення з античним світом. На сьогодні античний імпорт у цьому регіоні представлений лише поодинокими знахідками з городища Кузина Гора у Курському Посеймі, що свідчить про епізодичний характер таких контактів.

Іншу картину демонструють басейни Сули, Псла та Ворскли, де зафіксовано значно вищу концентрацію пам'яток з матеріалами античного походження. За результатами проведеного дослідження у басейні Сули наразі відомо три пам'ятки з античним імпортом, у басейні Псла – дві, тоді як у басейні Ворскли зафіксовано вже десять таких пам'яток (Рис. 7). Саме Ворскла вирізняється найбільшою насиченістю як самих археологічних об'єктів, так і кількості античних знахідок, що яскраво демонструє теплокарта (Рис. 8). На більшості досліджених пам'яток цього регіону представлені матеріали архаїчного та класичного періодів, що свідчить про тривалий і досить інтенсивний характер контактів місцевого населення з античними центрами Північного Надчорномор'я.

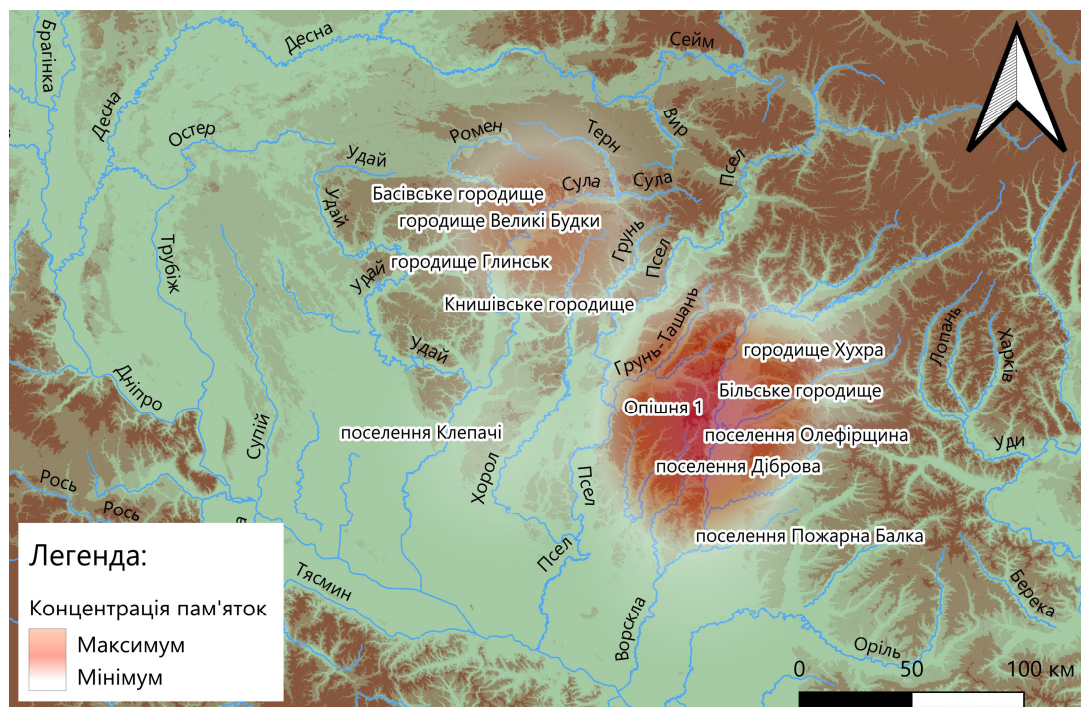

Рис. 8. Теплова карта концентрації античного імпорту на пам'ятках Дніпровського Лівобережжя (архаїчний та ранньокласичний періоди)

Попередні результати здійсненого аналізу дають підстави припускати, що така концентрація античного імпорту була безпосередньо пов'язана з функціонуванням Більського городища – найбільшого укріпленого центру регіону. Ймовірно, саме воно виконувало роль ключового осередку накопичення, перерозподілу та подальшого поширення імпортованих товарів серед навколишніх поселень басейну Ворскли. Відповідно, особливості поширення античного імпорту в цьому регіоні можуть відображати існування розвиненої системи внутрішньорегіональних зв'язків, в якій Більське городище займало провідне місце.

Водночас слід зазначити, що з часу виходу праць Н. Онайко у 1960-х – на початку 1970-х рр. джерельна база дослідження античного імпорту з пам'яток Дніпровського Лівобережжя істотно розширилася. Якщо на той час античні матеріали були представлені переважно поодинокими знахідками, які не давали змоги простежити загальні закономірності їх поширення, то багаторічні археологічні дослідження останніх десятиліть суттєво змінили цю ситуацію. Значно зросла як кількість досліджених пам'яток, так і обсяг виявленого античного імпорту.

Подальше системне вивчення цих матеріалів дасть змогу відповісти на низку важливих наукових питань. Насамперед потребує уточнення час появи найдавнішого античного імпорту в регіоні та перевірки гіпотези щодо відсутності тут матеріалів 7 ст. до н.е. Не менш важливим є встановлення послідовності надходження різних категорій імпортованих виробів. Накопичення нового археологічного матеріалу створює передумови для його комплексного переосмислення. Саме тому актуальним є проведення сучасного комплексного дослідження, яке враховувало б усі матеріали, накопичені за останні десятиліття, та дозволило переглянути низку положень, сформульованих на основі значно вужчої джерельної бази.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

Джерела

- Гавриш П.А.** Отчет о полевых исследованиях археологической экспедиции Полтавского педагогического института в 1989 г. *Науковий архів Інституту археології НАН України*. Ф. 64 «ф.е.». Спр. 1989/166. 89 с.
- Гавриш П.Я.** Звіт про археологічні розкопки Книшівського городища скифської доби (Полтавська область) Будино-гелонською археологічною експедицією Полтавського педінституту в 1992 р. *Науковий архів Інституту археології НАН України*. Ф. 64 «ф.е.». Спр. 1992/149. 120 с.
- Гавриш П.А.** Отчет о полевых археологических исследованиях Полтавской Левобережной скифской экспедиции Полтавского педагогического института в 1988 г. *Науковий архів Інституту археології НАН України*. Ф. 64 «ф.е.». Спр. 1988/54. 78 с.
- Гавриш П.А.** Отчет об археологических раскопках на Кнышовском городище экспедиции Полтавского пединститута в 1991 г. *Науковий архів Інституту археології НАН України*. Ф. 64 «ф.е.». Спр. 1991/90. 127 с.
- Ковпаненко Г.Т.** Отчет о работе Ворсклинского отряда Среднеднепровской археологической экспедиции ИА АН УССР в 1955 г. *Науковий архів Інституту археології НАН України*. Ф. 64. Спр. 1955/56. 103 с.
- Моруженко А.А.** Отчет Лесостепной скифской экспедиции Донецкого государственного университета о раскопках в 1978 году. *Науковий архів Інституту археології НАН України*. Ф. 64 «ф.е.». Спр. 1978/113. 16 с.
- Моруженко А.А.** Отчет Лесостепной скифской экспедиции Донецкого государственного университета о раскопках в 1979 году. *Науковий архів Інституту археології НАН України*. Ф. 64 «ф.е.». Спр. 1979/90. 35 с.
- Моруженко А.А.** Отчет Лесостепной скифской экспедиции Донецкого госуниверситета о работах в 1980 году. *Науковий архів Інституту археології НАН України*. Ф. 64 «ф.е.». Спр. 1980/98. 24 с.
- Моруженко А.А.** Отчет Лесостепной скифской экспедиции Донецкого госуниверситета о работах в 1982 году. *Науковий архів Інституту археології НАН України*. Ф. 64, «ф.е.». Спр. 1982/140. 46 с.
- Моруженко А.А.** Отчет Лесостепной скифской экспедиции Донецкого госуниверситета о работах в 1983 году. *Науковий архів Інституту археології НАН України*. Ф. 64. Спр. 1983/45. 48 с.
- Моруженко А.А.** Отчет Лесостепной скифской экспедиции Донецкого госуниверситета о разведках и раскопках в 1977 г. *Науковий архів Інституту археології НАН України*. Ф. 64 «ф.е.». Спр. 1977/87. 19 с.

Література

- Алихова А.Е. Древние городища Курского Посеймья. *Материалы и исследования по археологии*. 1962. № 113. С. 86-129.
- Болтрик Ю.В., Бунятян К.П. Розкопки на Басівському городищі. *Археологічні дослідження в Україні 1993 року*. Київ, 1997. С. 13-14.
- Буйських А.В. Архаическая расписная керамика из Ольвии (восточногреческая, лаконская, коринфская имитации). Киев: Стародавній світ, 2013. 456 с.
- Буйських А.В. Кераміка першої половини VII ст. до н.е. та питання доколонізаційних зв'язків у Північному Причорномор'ї. *Археологія*. 2015. № 1. С. 3-11.
- Гавриш П.Я. Племена скіфського часу в лісостепу Дніпровського Лівобережжя (за матеріалами Прип'їлля). Полтава: Археологія, 2000. 232 с.
- Доманский Я.В. Заметки о характере торговых связей греков с туземным миром Северного Причерноморья в VII в. до н.э. *Археологический сборник Государственного Эрмитажа*. 1970. № 12. С. 59-63.
- Задников С.А. Античный керамический импорт на Бельском городище скифского времени: дис... канд. ист. наук: 07.00.04. Киев, 2014. 348 с.
- Задніков С.А. Античний посуд другої половини V – IV ст. до н.е. з Більського городища. Харків: Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна, 2023. 330 с.
- Іллінська В.А. Городище скіфського часу на р. Сеймі. *Археологія*. 1953. №VIII. С. 109-122.
- Іллінська В. Розвідка пам'яток скіфського часу на Посуллі в 1946 р. *Археологічні пам'ятки УРСР*. 1949. Т. II. С. 139-148.
- Іллінська В.А. Басівське городище. *Археологія*. 1965. № XVIII. С. 48-76.
- Каравайко Д.В. Городища скіфського часу Путивльського Посейм'я (Путивльська археологічна експедиція 2012-2021 рр.). Київ: ІА НАН України, 2023. 296 с.
- Корж А. Дослідження Басівського городища у 2021-2022 рр. *Археологічні дослідження в Україні 2022*. Київ, 2023. С. 235-238.
- Крютченко О.О. Захисні споруди скіфського часу Дніпро-Донецького лісостепу: дис... канд. іст. наук: 07.00.04. Київ, 2019. 366 с.
- Моруженко А.А. К вопросу о памятниках раннего железного века в бассейне р. Ворсклы. *Советская археология*. 1988. № 1. С. 33-52.
- Онайко Н.А. Античный импорт в Приднепровье и Побужье в IV-II в. до н.э. Москва: Наука, 1966. 115 с. (Археология СССР. Свод археологических источников. Вып. Д1-27)
- Онайко Н.А. Античный импорт в Приднепровье и Побужье в IV-II в. до н.э. Москва: Наука, 1970. 216 с. (Археология СССР. Свод археологических источников. Вып. Д1-27)
- Островерхов А.С. Греко-скифские экономические связи в Поднепровье и Побужье (характер и этапы развития). *Тезисы докладов и сообщения: Материалы II Всесоюз. симпозиума по древней истории Причерноморья на тему «Местное население Причерноморья в эпоху Великой греческой колонизации (VIII-V вв. до н.э.)»*, г. Цхалтубо, 16-22.V.1979. Тбилиси, 1979. С. 53-55.
- Островерхов А.С. Ольвия и торговые пути Скифии. *Древности Северо-Западного Причерноморья. Сборник научных трудов*. Киев: Наукова думка, 1981. С. 84-94.
- Островерхов А.С. Экономические связи Ольвии, Березани и Ягорлицкого поселения со Скифией (VII – середина V вв. до н.э.): дис... канд. ист. наук. Киев, 1978. 355 с.
- Пеляшенко К.Ю., Гавриш П.Я. Ліпний посуд Книшівського городища. *Археологія*. 2018. № 1. С. 91-101.
- Ростовцев М.И. Скифия и Боспор. *Критическое обозрение памятников литературных и археологических*. Ленинград: Типография 1-й Ленинградской Труд. Арт. Печати, 1925. С. 505.

Перше надходження – 12.08.2026
Прийнято до друку – 27.08.2026
Оприлюднено на сайті – 31.08.2026